

УДК 326,327.8,343.8,343.9
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.33>

ПАНОПТИЗМ І ПЕНАЛЬНІ ПРАКТИКИ СУСПІЛЬСТВА ПОСТМОДЕРНУ

Дмитро Ягунов

адвокат

а/с 74, м. Київ, 01024, Україна

Посилення соціального контролю та поширення нових, більш технологічних і водночас завуальованих форм соціального контролю в сучасному суспільстві створює ще більшу небезпеку перетворення суспільства на глобальну тотальну інституцію, де критерієм ізоляції та подальшого соціального розшарування є абстрактне поняття «соціальна безпека». Класичне кримінальне право та традиційна система соціальної юстиції, за допомогою яких упродовж багатьох століть відбувалася стигматизація через «класичне» тавро «злочинця», для сучасних національних держав, міжнародних організацій та транснаціональних корпорацій вже не є достатнім інструментом для забезпечення соціального контролю на відповідних територіях та/або відповідних сферах.

На заміну класичному кримінальному праву, традиційним національним системам кримінальної юстиції та відповідним інституціям (включаючи пенітенціарну систему) прийшли більш гнучкі, технологічні та приховані механізми соціального контролю, які тим не менш сприяють посиленню транскарцерної сучасного суспільства.

Тривалий час в'язниця була мікромоделлю суспільства, в якому «свобода» була однією з найважливіших категорій (що особливо характерно для Західної Європи та США). Таке саме значення має свобода і в суспільстві постмодерну.

Проте суспільство постмодерну суттєво змінилося. Отже, докорінно змінилися і сучасні уявлення про свободу. Зміна сутності, ролі та функцій в'язниці під впливом численних соціально-економічних процесів є індикатором зміни самого суспільства та поглядів на сутність зазначеної вище категорії.

Нині ми маємо діаметрально протилежну ситуацію: вже не в'язниця є моделлю суспільства, проте суспільство є моделлю в'язниці, у зв'язку з чим особливої актуальності набуває концепція карцерного суспільства.

Крім того, нині мало говорити про «карцерне суспільство». Відбувається подальша транскарцерція суспільства, через що «звання» основоположної категорії для сучасного політичного розвитку суттєво переходить від свободи до не-свободи, що не є, на жаль, вже настільки фантастичною, як це здається на перший погляд.

Ключові слова: свобода, ув'язнення, в'язниця, покарання, цілі покарання, криза реабілітаційного ідеалу, Паноптикон, паноптичне суспільство, інкарцерція, карцерне суспільство, «розставлення тенет», масовий соціальний контроль.

Проблемою, що досліджується в цій статті, є зміна сутності такої форми соціального контролю, якою є ув'язнення та інші форми ізоляції від суспільства злочинців та інших осіб, які в сучасних національних державах вважаються «небезпечними для суспільства».

У рамках статті автор ставить за мету дослідити сутність ув'язнення як форми соціального контролю у XXI столітті, яке перебуває під впливом глобалізаційних перетворень, та довести гіпотезу, що посилення соціального контролю та поширення нових, більш технологічних й водночас завуальованих форм соціального контролю в сучасному суспільстві створює ще більшу небезпеку перетворення такого суспільства на глобальну тотальну

інституцію, де критерієм ізоляції та подальшого соціального розшарування є абстрактне поняття «суспільна небезпека» або «належність до соціально-небезпечних груп».

Метою є довести, що класичне кримінальне право, за допомогою якою упродовж століть відбувалася стигматизація, для сучасних національних держав, міжнародних організацій та приватних транснаціональних корпорацій вже не є достатнім інструментом для забезпечення соціального контролю на відповідних територіях або відповідних сферах. На заміну класичному кримінальному праву та відповідним інституціям (включаючи пенітенціарну систему) прийшли більш гнучкі, технологічні та приховані механізми соціального контролю, які тим не менш сприяють посиленню того, що для цілей цієї статті ми називаємо транскарцерацією суспільства.

У процесі проведення дослідження автор спирався на фундаментальні праці, які вважаються класичними для цілей дослідження ув'язнення як форми соціального контролю (М. Фуко, Ж. Дельоз, С. Коен, З. Бауман, У. Бек, Р. Мартінсон). З огляду на спрямованість цього дослідження, в його основі перебуває концепція паноптичного контролю, свого часу подана Дж. Бентамом. Значною мірою ця стаття базується на наукових дослідженнях самого автора та відповідних наукових висновках, зроблених упродовж 2005–2020 рр.

Незважаючи на те, що зазначеними дослідниками закладено значний фундамент досліджень у напрямі дослідження ув'язнення як форми соціального контролю, стан поширення соціального контролю на початку ХХІ століття завдяки використанню похідних від кримінальної юстиції інструментів є маловивченим, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Позбавлення волі та інші форми територіально-соціальної ізоляції традиційно розглядається як один із стовпів системи кримінальної юстиції будь-якої національної держави починаючи з початку ХІХ століття, коли в'язниця як політичний інститут зайняла провідне місце в системі масового соціального контролю.

Додавання надалі до позбавлення волі умовного засудження та умовно-дострокового звільнення з ув'язнення з відповідним інституційним забезпеченням створило каркас пенальної системи сучасної національної держави. Позбавлення волі набуло статусу найсуворішого покарання, пов'язаного з ізоляцією від суспільства, з огляду на особливості, за термінологією М. Фуко, «досконалих й суворих закладів». В'язниця стала символом найгірших політичних, економічних та соціальних наслідків вчинення злочину, незалежно від того, які цілі покарання проголошувалися в кримінальному законі (кара, залякування, реабілітація, ізоляція) окремо або в комплексі.

З таким морально-політичним виправданням в'язниця як політичний інститут проіснувала приблизно до кінця ХХ століття. Початок нового міленіуму ознаменувався переходом до в'язниці як політичного інституту з якісно новими атрибутами, функціями та цілями.

Утворилася парадоксальна, на перший погляд, ситуація.

З одного боку, усі стали наголошувати на численних негативних аспектах та наслідках ув'язнення в будь-яких формах (і як запобіжного заходу, і як покарання, і як превентивного заходу). Майже усі стали наголошувати на майже нульовому реабілітаційному та превентивному потенціалі в'язниці. На традиційну в'язницю обрушилися хвилі анти-в'язничних кампаній із боку міжнародних організацій, вчених, правозахисників, гуманістів та політиків (хоч останні здебільшого заробляли собі додаткові бали на зазначеній вище «гуманізації»). На додаток пенологічне поле заповнив рух за «альтернативні покарання» та «санкції у громаді». Створення національної служби пробації та запровадження відповідного кримінально-правового і кримінально-процесуального інституту стало ледве не

нав'язливою ідеєю у сфері реформування національних систем кримінальної юстиції, що особливо проявилось в країнах Східної Європи та пострадянських країнах (Україна, до речі, не становить виняток у цьому контексті). Те саме можна сказати і про «ювенальну юстицію», і про «відновне правосуддя» з «медіацією».

З іншого боку, саме початок ХХІ століття приніс в'язниці не дуже яскравий, майже прихований, проте водночас приголомшливий успіх, про який вона навіть не могла мріяти на момент свого народження та поширення. Упродовж ХІХ–ХХ століть начебто «виправна» в'язниця, намагаючись бути дійсно виправною, із вражаючою регулярністю та стабільністю неодмінно зазнавала фіаско. Сутність цієї поразки блискуче відобразив М. Фуко, вказавши, що «вся монотонна критика в'язниці зводилася до того, що в'язниця не виправляє злочинців, а, намагаючись виправляти, вона втрачає свою каральну сутність» [1, с. 268].

У ХХІ столітті в'язниця, будучи «оточеною» «альтернативними санкціями», пробацією, медіацією, «покараннями в громаді» та рухами за «скорочення застосування ув'язнення», здобула блискучу ідеологічну перемогу над своїми противниками. Парадоксальність ситуації полягає не стільки в тому, що «виправна» в'язниця перестала бути «виправною», скільки в тому, що вона перестала «соромитися» того, що вона ніколи нею і не була. І саме через це в'язниця позбулася значної долі своєї міфічності в контексті морально-політичного виправдання формально-юридичного визначення цілей кримінального покарання.

В'язниця значно посилала соціальні та ідеологічні позиції завдяки тому, що вона без будь-якого сорому «погодилася» з тим, що в принципі є відверто «поганою» з огляду на численні негативні політичні, економічні та соціальні наслідки свого функціонування. Проте одночасно в'язниця значно розширила свій вплив у суспільстві далеко за межами в'язничних стін. На фоні експансії альтернативних санкцій, «покарань у громаді», пробації та медіації в начебто «вільному» суспільстві де-факто відбулася *експансія ув'язнення* (як у відкритих, так і закамурфльованих формах), і, як наслідок суспільство постмодерну значною мірою набуло ознак *карцерного* суспільства. Нова технологічна в'язнично-дисциплінарно-карцерна влада стала більш невидимою, тонкою та проникливою (важливим, проте не єдиним показником цієї тенденції є зростання кількості ув'язнених в усьому світі).

Важливо підкреслити, що широко розрекламовані альтернативні кримінально-правові заходи насправді не стали гуманістично орієнтованою альтернативою ув'язненню, проте мимоволі отримали фактичний статус якісно нового, додаткового до ув'язнення *дисциплінарного проєкту*. Інтенсифікація пробаційних ордерів у напрямі посилення ступеня та обсягу заборон, обов'язків, зобов'язань та умов, що покладаються на «клієнтів» служб пробації, означає, що більшість злочинців у начебто «вільному» суспільстві замість традиційного умовного засудження з можливими додатковими обмеженнями занурюються в де-факто інституційні програми. Крім того, «клієнти» соціально орієнтованих служб пробації перетворилися на «осіб, що становлять ризики», які перебувають на обліках сучасних служб пробації з винятково пунітивно-каральною орієнтацією.

Варто нагадати, що свого часу народження сучасної, «виправної» в'язниці характеризувалося кількома тенденціями, які слушно підкреслив та узагальнив М. Фуко, а саме розвитком спеціалізованого державного апарату нагляду та контролю, дедалі зростаючою диференціацією девіантів із додаванням до них нових «*знань*» та відповідних «*експертів*» у відповідних «*галузях знань*» та зростаючою сегрегацією девіантів у спеціалізованих «*закладах*» [1, с. 268].

Сьогодні свідчить про якісно інші політичні засади вироблення пенальної політики. У цьому контексті хотілося б наголосити на такому: якщо раніше йшлося, умовно

кажучи, лише про «злочинців» або кілька категорій «злочинців», то нині їх класифікація розширена завдяки великій кількості *проміжних станів*, причому кожна нова категорія наповнюється новими «знаннями» з боку нових «експертів», дедалі більше віддаляючи в'язницю від первісного, «виправного» виду.

Замість єдиної групи «злочинців» з'явилися «злочинці», «девіанти», «девіантні особи», «клієнти, що потребують посиленого нагляду», «педофіли», «статеві хижаки», «особи з підозрілою поведінкою», «особи з ненормальною поведінкою», «схильні до насильства особи», «схильні до домашнього насильства особи», «схильні до булінгу особи» та інші особи, визначення яких взагалі важко надати класичному кримінальному праву, але яких стали згадуватися в нормативно-правових актах сучасних країн, населення яких (услід за політиками) стало набагато більше перейматися питаннями «*убезпечення суспільства*».

Після цього вступу варто сформулювати важливу для цього дослідження тезу: в'язниця була й залишається *мікромоделлю суспільства*, в якому основоположною категорією є «*свобода*». Отже, зміна сутності, ролі та функцій в'язниці є індикатором зміни самого суспільства та поглядів на сутність зазначеної категорії свободи.

Трансформація ув'язнення та інших форм територіально-соціальної ізоляції як важливої політичної та соціальної функції та, відповідно, формально-юридичного оформлення відповідних кримінальних покарань або інших кримінально-правових заходів зумовлює необхідність переосмислення категорії свободи як такої, яка служила і продовжує служити мірилом здоров'я суспільства та показником функціонування системи кримінальної юстиції. Як слушно зазначив М. Фуко, «як може в'язниця не бути головним засобом покарання в суспільстві, де свобода належить усім і [до свободи] кожен індивід прив'язаний загальним та постійним почуттям?»

Як наслідок, сама категорія свободи в контексті вироблення та реалізації пенальної політики в сучасній національній державі, сутність якої суттєво змінилася під тиском глобалізації, зазнала глибоких трансформацій. Тому політичний аналіз категорії свободи потрібно здійснювати з урахуванням тенденцій Постмодерну, що характеризують сучасні національні системи кримінальної юстиції.

Варто брати до уваги, що сучасні пенальні практики характеризуються низкою моментів:

- кардинальну переорієнтацію національних пенітенціарних систем із «*соціальної роботи*» на «*менеджмент ризиків вчинення рецидивних злочинів*»;
- заміною класичних принципів побудови системи кримінальних покарань на позитивістські;
- поширенням та практичним застосуванням неоломбозіанських ідей, позбавлених антропологічної складової частини, з відновленням категорії «*звичний злочинець*» або «*небезпечний злочинець*».

Зазначена вище проблематика пов'язується з деякими подіями та тенденціями, які можна сформулювати наведеним нижче чином.

«Криза реабілітаційного ідеалу» зумовила кардинальний перегляд цілей покарання внаслідок створення великого вакууму, який до цього і був заповнений «реабілітацією злочинців». Питання відомого американського вченого-соціолога Р. Мартінсона «Чи дійсно ув'язнення працює?», поставлене на порядок денний на початку 1970-х років, яке привело до обвалу реабілітаційного фундаменту «виправної» в'язниці, нині, здається, вже не є актуальними» [2, с. 28–30]. І це не є дивним: вже майже півстоліття Захід будує пенальні політики та реалізує пенальні практики з урахуванням зазначеної кризи, яку пострадянська наука вперто не помічає (або не хоче помічати).

У суспільстві Постмодерну внаслідок численних соціальних та політичних процесів зазначений реабілітаційний вакуум заповнився суто утилітарними ідеями, пов'язаними з пунітивними уявленнями, що «в'язниці мають працювати» (що особливо проявляється на прикладі феномена транснаціональної в'язничної приватизації). Проте нині варто ставити інші запитання: «Для кого і в чийх інтересах працюють в'язниці?». Причому ця «робота», передусім, пов'язана із впровадженням до законодавства багатьох сучасних країн категорії *incapacitation*, тобто *фізичного унеможливлення вчинення злочинцями нових злочинів*, що зумовлює необхідність кардинального перегляду цілей покарання та взагалі покарання як політичного інституту.

Нова концепція та її практичне втілення стосуються вже не в'язниці як «державної установи, яка примусово обмежує свободу руху ув'язненого в межах певного простору» [3, с. 4], а й інших елементів пенальної системи та системи кримінальної юстиції загалом. До в'язничної сфери втягуються не тільки закриті інституції, а й служби пробації та інші елементи системи кримінальної юстиції, внаслідок чого служби пробації перетворилися на філіали в'язниці у «вільному» суспільстві з відповідним філософським обґрунтуванням їх діяльності.

В'язниця Постмодерну набула статусу якісно *нового дисциплінарного проекту*. Будучи політично нелегітимною, вона набула максимального впливу. Перебуваючи під тиском альтернативним покарань та антив'язничних рухів, вона *використала* їх потенціал і значно *збагатилася* за їх рахунок, перетворивши служби пробації та різні соціально спрямовані неінституційні додатки до системи кримінальної юстиції на свої філіали. І проблема полягає в тому, що важко визначити межі та спрямованість такого збагачення. Карцерне суспільство вимагає існування *всеохоплюючого паноптичного контролю* за кожним його членом, тому позбавлення національних пенальних систем соціальної спрямованості із вдячністю сприймається зацікавленими акторами.

Зазначені вище аспекти, помножені на особливості соціальних відносин сучасного глобалізованого суспільства, вочевидь призводять до *підвищення вартості свободи*, що і зумовлює необхідність проведення цього політичного дослідження та висвітлення проблеми використання в'язниці як моделі суспільства епохи Постмодерну.

Свого часу *паноптикон* Дж. Бенґама став моделлю будь-якого дисциплінарного механізму, який претендував на те, щоб бути ідеальним. Завдяки М. Фуко паноптикон став моделлю сучасної влади як такої. І якщо раніше ця алегорія була більш-менш фантастичною, то нині паноптична влада – це майже «вчорашній день», оскільки суспільство вже давно сприйняло ідею паноптизму та було поглинуте ним [4, с. 91–97]. Отже, постає закономірне питання: як можна охарактеризувати свободу сучасного суспільства, якщо моделлю такого суспільства є модель *тотальної в'язниці* або іншого дисциплінарно-карцерного пристрою?

Прозорість та *зручність* простору завжди було ознакою раціонального порядку. Перетворення прозорості простору на мету, якої необхідно систематично досягати, означало перехід до Нового часу. Модернізація стала умовою для того, щоб зробити світ *максимально прозорим* та *необмежено зручним* для влади. У сфері реалізації пенальної політики це означало наступ на традиційне уявлення про свободу, навіть на уявлення про мінімальну свободу злочинця, який опинився у сфері дії системи кримінальної юстиції.

Свого часу М. Вебер підкреслював, що завдання, що постають перед сучасним суспільством, вимагають нових типів бюрократичних інституцій, які б могли виконувати певні завдання *раціонально* та *координовано*. Нині усі характеристики нових бюрократичних установ, про які писав М. Вебер, втілені в сучасних національних системах криміналь-

ної юстиції з їх ієрархічними структурами, розподілом функцій та завдань, імперсональністю, розвитком нових контрольно-наглядових технологій та цілеспрямованим збиранням персональної та іншої інформації.

У сфері сучасних пенальних практик перехід від «соціальної роботи» до «убезпечення суспільства» завдяки «управлінню ризиками з боку злочинців» повністю відповідає вимогам «зручного простору» [5, с. 207–212]. Саме тому, гадаємо, реабілітація злочинців як мета покарання з її практичним втіленням стала занадто незручною для в'язниці Пост-модерну.

Вторгнення бюрократії до царини соціальної роботи, що відбулося у західних країнах ще в 1980-х роках з обґрунтуванням Р. Мартінсоном та іншими вченими того, що «ніщо не спрацює у сфері реабілітації злочинців», означало намагання зробити сферу роботи зі злочинцями *формально* прозорою та *фактично* контрольованою. Природний конфлікт між соціальним працівником та бюрократом завершився перемогою останнього. Сучасні прояви пенальної політики ще більше закріпили цю тенденцію.

Не можна не визнати слушність висловлення З. Баумана, що паноптикон був штучним простором, збудованим цілеспрямовано. Метою були свідомі маніпуляції та перекроювання простору та часу як елементів соціальних відносин, а зрештою – як елемента владних відносин [6, с. 54].

Сучасна «свобода» пов'язана з підозрілістю щодо інших, неприязню до чужаків, вимогами, щоб їх взагалі не пускали до міст, а також, як зазначає З. Бауман, істеричною занепокоєністю питаннями «законності» та «правопорядку» [6, с. 70]. Місто, яке свого часу виникло заради безпеки мешканців, які ховаються за його стінами, в наші часи більше асоціюється зі страхом та небезпекою, які потрібно *контролювати*. І контролюється небезпека в паноптичному суспільстві завдяки *перекроюванню простору*.

У контексті традиційного уявлення про в'язницю як про модель суспільства можна додати, що фактор страху, який згадує З. Бауман, у повному обсязі знайшов відображення в ідеї Р. Мартінсона «Ніщо не працює» [2, с. 28–30]. Популярність ідеї «закритих» або «захищених» просторів можна вважати віддзеркаленням ідеї «убезпечення суспільства», де чільне місце посідає категорія *НЕ-свободи*.

Тому не можна не підкреслити слушність думки Баумана, що головною стратегією виживання в сучасному мегаполісі є не єднання, а *ізоляція* один від одного: «На порядку денному вже не стоїть питання, подобається вам ваш сусід чи ні. Тримайтеся від нього як можна далі, і вам не доведеться зустрітися з цією дилемою» [6, с. 72].

Проводячи певну аналогію, можна зазначити, що в контексті пенальної політики так само на порядку денному вже давно не стоїть питання, *чи можна виправити злочинця*. Крім того, на порядку денному не стоїть питання, чи можна забезпечити від злочинця добропорядних громадян. Головним є сам *процес* *убезпечення*. Спрямовуйте систему кримінальної юстиції в цьому напрямі – і вам не доведеться зустрічатися з цією дилемою, тобто йдеться про самоусунення національних систем кримінальної юстиції від ідеї реабілітації злочинців як зайвої та незручної в умовах сучасного глобального розвитку.

Свого часу Дж. Оруелл у загальновідомій антиутопії «1984», зображуючи сутність свободи суспільства майбутнього, зазначив, наскільки людина майбутнього суспільства, починаючи з народження до смерті, живе на очах *поліції думок*. «Навіть залишившись одна, вона не може бути впевнена, що вона перебуває наодинці. Де б вона не була, спить вона або не спить, працює або відпочиває, у ванні чи в ліжку – за нею можуть спостерігати, і вона не буде знати, що за нею спостерігають. Небайдужий жоден її вчинок, її друзі, її розваги, її поведінка з дружиною й дітьми, вираз обличчя, коли вона наодинці з собою,

слова, які вона бурмоче уві сні, навіть характерні рухи тіла – все це ретельно вивчається. Не тільки вчинок, але будь-яке, нехай найбільш безневинне дивацтво, будь-яка нова звичка та нервовий жест, які можуть виявитися ознаками внутрішніх негараздів, неодмінно будуть помічені. *Свободи вибору* в неї немає ні в чому. З іншого боку, її поведінка не регламентується законом або чіткими нормами» [7].

«На початку ХХ століття мрія про майбутнє суспільство, неймовірно багате, з великою кількістю дозвілля, упорядковане, ефективне – в сяючому антисептичному світі зі скла, сталі та сніжно-білого бетону – жила у свідомості ледве не кожної грамотної людини. Наука й техніка розвивалися з дивовижною швидкістю, і природно було припустити, що так вони і будуть розвиватися. Цього не сталося частково через зубожіння, викликаного довгою низкою воєн і революцій, частково через те, що науково-технічний прогрес ґрунтувався на емпіричному мисленні, яке не могло існувати в *регламентованому суспільстві*. Загалом світ нині є більш примітивним, аніж п'ятдесят років тому. Розвинулися деякі відсталі області, створені різноманітні нові пристрої – правда, так чи інакше пов'язані з військовою та *поліцейським стеженням*» [6, с. 72].

Сьогодні наочно свідчить про далекоглядність письменника. Ідея Дж. Бентама щодо принципів функціонування паноптичної в'язниці у повному обсязі реалізована для перекроювання принципів контролю за сучасним суспільством. У буквальному сенсі це можна проілюструвати на прикладі відеокамер спостереження, в переносному – на прикладі всесвітньої мережі та численних електронних баз даних, що масово впроваджуються державами та корпораціями. Практичним втіленням паноптикону можуть служити відеокамери, які замінили поліцейських на автошляхах, служби безпеки в аеропортах, університетах, приватних компаніях, вокзалах, магазинах і на вулицях.

Ще наприкінці ХХ століття М. Фуко у своєму фундаментальному творі «Наглядати й карати» яскраво зобразив бентамівський паноптикон як один із *найбільш успішних проєктів соціального контролю*. Здатність спостерігати за різними суб'єктами в той час, коли вони не помічають цього спостереження, – це символ *ультимативної* влади: «Немає потреби у руках, фізичному насильстві, матеріальних засобах обмеження. Лише погляд...».

Сучасне суспільство – це, безумовно, паноптичне суспільство. Як це не парадоксально звучить, але паноптикон нині оточує нас повсюди. Паноптикон – це символ сучасних методів соціального контролю. Він є максимально гуманним, але водночас безмежно тотальним. Якщо поглянути на цю ідею у ширшому контексті, можна констатувати, що ідея тотального спостереження знайшла і знаходить свою реалізацію у *повному обсязі* вже у ХХ столітті. Саме тому, мабуть, М. Фуко визначив ідею паноптизму як «план тонких засобів примусу для *майбутнього* суспільства».

І, як наслідок, можна сказати, що тотальний контроль – це «чора», то про що ми можемо говорити «сьогодні» і «завтра»?

Відповідь, мабуть, буде пов'язуватися з поняттям «над-тотальності». масово-тотальне *насадження дисципліни* за рахунок постійного, таємного, невидимого контролю, що обрамляється гаслами «убезпечення суспільства» та «війни зі злочинністю» в поєднанні із «захистом прав людини» призводить до мінімізації приватного простору, тобто до того, що більше за все характеризує будь-яку тотальну інституцію, де, користуючись термінологією Р. Мак-Клірі, «питання щодо того «де стояти» вирішується іншими персонами, які звільнені від того, щоб прислухатися до бажань тих, кому наказується «стояти», бо ті, кому «наказано стояти», мають відчувати вину та біль [8, с. 183].

У цьому контексті цікаво було б нагадати, що в середині ХІХ століття *сам факт існування поліції* в британському суспільстві розглядався багатьма тодішніми громадянами

Британії як суттєве порушення свобод вільних громадян вільної країни [9]. Сьогодні, як бачимо, діаметрально змінило погляди щодо співвідношення понять «права», «свобода», «небезпека» та «убезпечення». Сучасний репертуар засобів ідентифікації просто вражає: відбитки пальців, знімки сітківки, електронні чипи, що вживлюються до документів та людських тіл тощо. Причому «старі й добрі» відбитки пальців нині сприймаються як дещо застаріле, незважаючи на те, що немає двох людей з однаковими відбитками.

3. Бауман аргументовано підкреслює, що сучасні владні структури є модернізованими методами паноптичного контролю [6, с. 74]. Звичайно, будь-яка влада завжди мріяла та мріє бути неосяжною, невидимою та тотальною. Проте саме епоха Постмодерну дозволила довести цей ідеал до *надабсолютного* втілення з перспективою *подальшого розвитку* цієї *безмежності* шляхом скорочення людського фактору на користь технологій.

Особливо яскраво це проявилось в сучасних пенальних системах: від «реабілітації» до «покарання», від «покарання» до «менеджменту ризиків» та «убезпечення суспільства». Дбайливий соціальний працівник змінився на електронний браслет на нозі злочинця, за допомогою якого було створено прозору та невидиму, а головне – індивідуальну в'язницю для кожного з «небезпечних» представників суспільства.

За допомогою альтернативних покарань та «некаральних заходів» держава намагається контролювати тих осіб, які раніше не перебували у «групі ризику». Яскравим прикладом цього може служити масове запровадження на практиці категорії «ненормальна поведінка» або «підозріла поведінка» з відповідним їй відстеженням за допомогою засобів масового спостереження із подальшим накопиченням інформації в базах даних.

Відбувається дисперсія контролю не лише за кількісними, але й за *якісними* критеріями. Не тільки дедалі більше людей підпадає під дію контрольних механізмів, але відбувається *інтенсифікація застосування санкцій* за порушення певних умов. Тобто надалі ми можемо очікувати не тільки визначення «ненормальної поведінки», але й розширення цього концепту, виділення різних типів «ненормальних людей» та запровадження певної класифікації проявів «ненормальної поведінки».

У площині функціонування пенітенціарної системи вже нині це проявляється в діяльності служб пробації, де прикладом може служити посилення умов пробаційних ордерів, збільшення кількості зобов'язань, умов та обмежень, що покладаються на піднаглядних «клієнтів» служб пробації.

Як результат зазначених вище тенденцій, відбувається *злиття кордонів* між «інституційними» та «не-інституційними» заходами впливу на злочинну, девіантну, «підозрілу» та «незвичну» поведінку. Крім того, відбувається злиття кордонів між тим, що є покаранням й тим, що таким не є. Внаслідок цього стає вже зовсім незрозумілим, хто саме «заплатився» в тенетах соціального контролю. Майже усі, чия поведінка якось виявилася «ненормальною», стають такими.

Внаслідок зазначених вище соціальних трансформацій створюються сприятливі умови для якісного *збагачення* пенальної системи як *дисциплінарного проекту*. Нові контрольні механізми аж ніяк не підміняють в'язницю як соціальну інституцію, вони роблять непомітним розширення дії інституційного контролю. Водночас питання про будь-яке «реабілітаційне» спрямування системи кримінальної юстиції вже постає на порядку денному через відсутність потреби в будь-якому «реабілітаційному лицемірстві».

Таким чином створюються умови для появи *карцерного суспільства*.

Сучасне постіндустріальне суспільство має безліч способів тримати людину під своєю владою, причому головною «страшилкою» для сучасної людини стало поняття «небезпека».

Нині, якщо людина хоче бути «вільною», вона має бути «убезпеченою».

Своєю чергою, забезпечення – це результат угоди, в обмін на яке людина *віддає свою свободу*, яка з радістю забирається сучасними механізмами соціального контролю. Тому не можна не погодитися з Е. Фроммом, який зазначив, що сучасне суспільство – це нація політиків, яка думає лише про те, щоб бути вільними [10, с. 288], перетворюючись на рабів свободи. Не можна також не погодитися з Е. Фроммом у тому, що людина отримала «свободу від», але не отримала «свободу для», тобто свободу *бути собою*, бути продуктивною. Тому людина і почала втікати від свободи» [10, с. 382–383]. Здається, що наслідком такої втечі є те, що завойована «свобода від» також втрачається нині в різних формах та проявах.

Дж. Оруелл слушно наголосив: «Звідки взятися гаслу «Свобода – це рабство», якщо скасоване саме поняття свободи?». «Слово «вільний» у *новоязі* залишилась, проте його можна використовувати лише в таких висловленнях, як «вільні *чоботи*», «*туалет вільний*». Воно не використовувалося у старому значенні «*політично вільний*», «*інтелектуально вільний*», оскільки свобода думки та політична свобода не існували навіть як поняття, а тому не потребували визначення». Тому вважаємо, що *нині замало говорити про «відсутність свободи*».

Підсумовуючи викладене в цій статті, хотілося б зазначити наступне.

Свого часу в'язниця була мікромоделлю суспільства, в якому «свобода» була однією з найважливіших категорій. Таке саме значення має свобода і в суспільстві Постмодерну. Проте суспільство Постмодерну суттєво змінилося. Отже, змінилося і уявлення про свободу.

Зміна сутності, ролі та функцій в'язниці під впливом численних соціально-економічних процесів є індикатором зміни самого суспільства та поглядів на сутність зазначеної вище категорії. Нині ми маємо діаметрально протилежну ситуацію: вже не в'язниця є моделлю *суспільства*, проте суспільство є *моделлю в'язниці*.

Якщо у XVIII столітті позбавлення волі розглядалося як «останній засіб» у системі кримінально-правових заходів, то в середині XIX століття воно стало «першим засобом». Наприкінці 1960-х років позбавлення волі знову отримало статус «останнього засобу». Нині ми спостерігаємо тенденцію вже не прихованого повернення в'язниці на перше місце.

Крім того, нині замало говорити про «карцерне суспільство». Відбувається подальша *транскарцерація*, межі якої визначити надзвичайно важко, оскільки, мабуть, вимірювати безмежне є нелегкою справою. Тому «звання» основоположної категорії для сучасного суспільного розвитку істотно переходить від *свободи* до *не-свободи*, що не є, на жаль, вже настільки фантастичною, як здається на перший погляд.

Список використаної літератури

1. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Penguin Books, 1991. 333 p.
2. Ягунов Д.В. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2010. № 4. С. 28–30.
3. Пионтковский А. Тюремноеведение. Его предмет, содержание, задачи и значение. Одесса, 1892.
4. Ягунов Д. Пенітенціарні ідеали та пенітенціарна архітектура в механізмах соціального управління. *Актуальні проблеми державного управління*. 2005. № 4 (24). С. 91–97.
5. Ягунов Д. Пенітенціарна система Англії та Уельсу: перехід від виконання покарань до менеджменту у галузі виконання покарань. *Актуальні проблеми політики*. Одеса : Фенікс, 2008. С. 207–212.

6. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004.
7. Оруэлл Дж. 1984: роман; Скотный двор: сказка-аллегория. Москва, 2011. 361 с.
8. McCleery R. Authoritarianism and the Belief System of Incurables', in D. Cressey (ed.), *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York, 1961.
9. Торвальд Ю. Век криминалистики. URL: http://bookz.ru/authors/torval_d-urgen.html (дата звернення 16.07.2020)
10. Фромм Э. Здоровое общество. Москва : АСТ, 2009.

PANOPTISM AND PENAL PRACTICES OF THE POSTMODERN SOCIETY

Dmytro Yagunov

Attorney

post box 74, Kyiv, 01024, Ukraine

Strengthening social control and spreading of new, more technological and at the same time hidden forms of social control in modern society creates an even greater danger of transforming society into a global total institution, where the abstract concept of “social danger” serves as the criterion of isolation and further social stratification.

Classical criminal law and the traditional system of social justice, which have been used for centuries to stigmatize a person with the “classic” brand of “criminal”, are no longer a sufficient tool for modern nation states, international organizations and transnational corporations to ensure social control in the respective territories and/or relevant areas.

Classical criminal law, traditional national criminal justice systems and relevant institutions (including the penitentiary system) have been replaced by more flexible, technological and covert social control mechanisms, which nevertheless contribute to the strengthening of the transcendence of modern society.

For a long time, prison has been serving a micromodel of the society in which “freedom” was one of the most important categories (especially in Western Europe and the United States). Freedom has the same meaning in the Postmodern society.

However, the Postmodern society has changed significantly. Consequently, modern notions of freedom have changed radically. The change in the nature, role and functions of the prison under the influence of numerous socio-economic processes is an indicator of the change in society itself and views on the essence of the above category.

Therefore, nowadays we have the diametrically opposite situation: prison is no longer a model of the society, but the society is a model of prison, which is why the concept of carceral society becomes especially relevant.

Moreover, today it is not enough to talk about the “carceral society”. There is a further transcuration of society, due to which the “title” of the fundamental category for modern political development largely passes from freedom to non-freedom, which is, unfortunately, not as fantastic as it seems at first glance.

Key words: freedom, imprisonment, prison, punishment, purposes of punishment, crisis of the rehabilitation ideal, Panopticon, panoptic society, mass incarceration, carceral society, “networking”, mass social control.